

Mgr. Gerard de Korte

Geroepen tot hoop

BOUWEN AAN EEN
BARMHARTIGE KERK

Derde druk

uitgeverij

Derde druk, december 2016

© 2016 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp en boekverzorging: Garage BNO

Foto omslag: Marlies Bosch

ISBN 978 90 435 2660 9

ISBN e-boek 978 90 435 2661 6

NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De vraag naar God in deze tijd

Inleiding

In 1932 hield pater Titus Brandsma als rector magnificus van de universiteit van Nijmegen zijn diesrede over het godsbegrip. Al direct aan het begin van zijn toespraak spreekt hij zijn verwondering uit over het feit dat veel tijdgenoten zich van God afkeren. In dat kader vallen woorden als ‘godsontering’, ‘godsontkenning’ en ‘godsverduistering’.¹ Maar nog steeds, en misschien nog wel meer dan in 1932, is de godsvraag in ons land en geheel de westerse wereld een aangevochten vraag.

Evenals pater Titus wil ik met u nadenken over het geheim van God. Ik doe dat niet als hoogleraar met grote kennis van mystiek en spiritualiteit maar als bisschop die tegelijkertijd ook historicus en theoloog is.

Meer dan vijftien eeuwen geleden stonden Servatius, Willibrordus en Bonifatius aan het begin van een langzaam maar zeker proces van kerstening van ons land. Maar de overdracht van het christelijk geloof van de ene generatie op de andere dreigt in onze dagen massaal te stokken.

Recent verscheen het boek *God van de gewone mensen* van de hand van Emiel Hakkenes, journalist van dagblad *Trouw*.² De ondertitel is veelzeggend: hoe het geloof uit een familie verdween.

De aanleiding voor het schrijven van het boek vormt de geboorte van het eerste kind in huize Hakkenes. Als Hakkenes’ ouders als trotse opa en oma op bezoek komen en een vraag stellen over een mogelijk doopsel valt er een pijnlijk stilte. Het boek van Hakkenes beschrijft hoe kerkverlating in onze dagen zich voltrekt. Je valt te-

genwoordig niet van je geloof maar je glijdt eraf. Je glijdt min of meer onbewust weg uit woorden en rituelen die steeds minder betekenen, tot je ineens beseft: ik sta er buiten. Ergens las ik: voor veel mensen is God een regisseur van een slecht toneelstuk waarvan zij geen deel meer willen uitmaken. Veel verwijzingen naar God in de media, in talkshows en columns, getuigen van een dergelijke visie. Daarbij wordt een badinerende, licht ironische spreekstijl gehanteerd om aan te geven dat God en Kerk hebben afgedaan.³ In ons land worden vooral de twee volkskerken, de Protestantse Kerk in Nederland en mijn eigen Rooms-Katholieke Kerk, in rap tempo met een snelle marginalisering geconfronteerd. Wij zien op een breed front verdamping, verdunning en verkleining. Bijna alle parochies en kerkelijke gemeenten hebben te maken met een snelle vergrijzing van actieve gelovigen en een inhoudelijke zwakte. Het kerkelijk christendom wordt steeds minder relevant. Het KASKI, een gerenommeerd statistisch bureau, heeft vrij dramatische extrapolaties gemaakt voor de Romana in ons land tot 2020. Tussen 2010 en 2020 verliest de Kerk per jaar 2% gelovigen, 3% vrijwilligers en 4% kerkgangers.

Alles bijeen dus sombere cijfers. Stefan Paas merkte in dat verband op: 'In meer dan een millennium werd Europa christelijk en het werd seculier in minder dan een eeuw.'⁴

Nu valt hier een belangrijke kanttekening bij te maken. Onlangs waarschuwde de jonge protestantse hoogleraar Herman Paul tijdens de jaarlijkse Oecumenelezing christenen zich niet over te geven aan sombere bespiegelingen over de toekomst van het christelijk geloof.⁵ Christenen moeten zich niet laten persen in de mal van de secularisatiethese. Ontkerkelijking en secularisatie zijn geen onomkeerbare processen. De tijden kunnen immers veranderen. Juist christenen moeten weten dat de toekomst principieel open is. Christenen voeden hun hoop en verwachting vanuit de geloofsovertuiging dat de toekomst in Gods hand ligt.

Christenen past dus geen doemdenken. Recent mocht ik de vesper verzorgen als afsluiting van een drukbezochte studiedag in Utrecht over het laatste boek van dr. Jan Hendriks met als titel *Goede Wijn*.⁶ Dr. Jan Hendriks is als praktisch theoloog vooral bekend geworden door zijn spreken over de Kerk als een herberg. In de Kerk kunnen mensen tijdens hun levensreis tot rust komen en nieuwe

kracht en inspiratie opdoen.

In zijn jongste boek wil Hendriks de kerkelijke problemen niet ontkennen maar hij roept op ons er niet op blind te staren. Gods Geest is immers ook vandaag werkzaam en wil ons niet laten denken in termen van zorgen maar van aspiraties. Zorgen kunnen ons verstikken en demotiveren. Aspiraties geven ons kracht en energie. Het is belangrijk om met heldere ogen te kijken en al het goede op het christelijke erf te benoemen. Bij Hendriks gaat het om een gegrond vertrouwen. God zelf staat immers garant voor zijn Kerk. Een paar jaar geleden poneerde cultuurtheoloog Frank Bosman dat Nederland een vre-se-lijk christelijk land is.⁷ Meer dan 1500 jaar evangelieverkondiging heeft ons land niet onberoerd gelaten. Ons rechtstelsel, ons denken over goed en kwaad is in belangrijke mate Bijbels gestempeld. In populaire muziek, in soaps, in videogames en televisiereclame wordt bewust of onbewust geput uit de christelijke bagage die in de culturele rugzak zit. Als het om existentiële zaken gaat, valt de gemiddelde Nederlander terug op een christelijk begrippenkader. Het cultuurchristendom is stevig in onze samenleving verankerd. Onze cultuur is dus meer christelijk en minder seculier dan vaak wordt gedacht. Maar ondanks deze terechte nuancerings blijft het een niet te loochenen feit dat het kerkelijk christendom het moeilijk heeft. In een tijd van sterke individualisering vullen steeds meer tijdgenoten hun eigen mandje op de markt van religieuze mogelijkheden.

Het klassieke christendom is uit; ongebonden spiritualiteit is in. Veel tijdgenoten geloven wel iets maar zonder enige kerkelijke binding. Op formule gebracht: 'believing without belonging'.

Hoe is het zover gekomen?

Ik wil allereerst met u nadenken over de vraag hoe het allemaal zover gekomen is.

De ontwikkelingen rond Kerk en christelijk geloof zijn immers niet zomaar uit de lucht komen vallen. Velen van u kennen de fascinerende studie *Een seculiere tijd* van de hand van de katholieke filosoof Charles Taylor.⁸ Hij stelt dat geloof in God rond 1500 in de westerse cultuur vanzelfsprekend was; anno nu is het niet meer dan een optie. Cultuurhistorici kunnen ons helpen om de achtergrond van deze

ontwikkeling te begrijpen. Zelf ben ik intens geboeid geraakt door de inmiddels klassieke studies van de Franse geleerde Paul Hazard. In zijn werk over de crisis van het Europese bewustzijn stelt hij dat alle grote vragen van de Verlichting al rond 1700 bij een aantal intellectuelen speelden.⁹ Hazard wijst dan op de ontwikkeling van de natuurwetenschap in de moderne tijd en op de implicaties van de globalisering door de ontdekkingsreizen. De ontwikkeling van de natuurwetenschap vanaf Copernicus en Galilei heeft in de laatste 500 jaar gezorgd voor een totaal nieuwe beleving van de werkelijkheid. Aan het begin van de Nieuwe Tijd was het dominante wereldbeeld geocentrisch; vandaag denken wij in termen van een uitdijend heelal. Een en ander impliceert een totaal nieuwe beleving van ruimte en tijd. De werkelijkheid is volgens de dominante natuurwetenschappelijke visie miljarden jaren oud en miljoenen lichtjaren ruim. In dat perspectief is de mens een stofje in een immens heelal. Blaise Pascal, de grote zeventiende-eeuwse geleerde, spreekt in zijn *Pensées* al over de vrees die de eeuwige stilte van het oneindig heelal oproept.¹⁰ De implicaties van deze nieuwe werkelijkheidsbeleving voor het godsgeloof zijn nauwelijks te overschatten. Naast de natuurwetenschappen hebben ook de ontdekkingsreizen grote gevolgen gehad voor de godsbeleving. De Europese ontdekkingsreizigers kwamen in aanraking met oude, zeer oude culturen. Zelfs culturen die de Bijbelse tijdrekening, waarbij de schepping wordt geplaatst in 4004 voor Christus, leken te weerspreken. De veelheid van nieuwe gegevens over godsdiensten, maar ook over opvattingen over moraal en recht gaf een aantal intellectuelen aanleiding tot een sterke relativisering van bestaande christelijke opvattingen. De vraag naar het fundament van onze kennis wordt urgent. Bekend is de vraag van Montaigne: 'Wat weet ik?' Descartes probeert de vraag te beantwoorden door de rede als startpunt te nemen: '*cogito ergo sum*'. De verlichtingsdenkers gaan in dit spoor verder.

De meesten van hen zijn geen atheïsten maar wel deïsten. Een en ander betekent dat het klassieke trinitair christelijk belijden wordt losgelaten. Na de Franse Revolutie publiceren in de negentiende eeuw de grote 'meesters van het wantrouwen', Marx, Darwin, Nietzsche en Freud, hun studies. De invloed van deze boeken valt tot op de dag van vandaag nauwelijks te overschatten. Zij beuken tegen het klassieke

christelijk beeld van God. God is voor hen allen een projectie vanuit een bepaalde vorm van vervreemding. In de laatste halve eeuw zijn alle vragen van deze meesters van het wantrouwen gedemocratiseerd. Iedereen weet van de discussie over schepping en evolutie. Iedereen weet dat de projectietheorie suggereert dat niet God de mens maar de mens God heeft geschapen. Het geeft veel onzekerheid en verwarring, ook tot in het hart van onze kerkelijke gemeenten en parochies. Maar ik schat in dat voor veel mensen het godsgeloof niet zozeer wordt aangevochten door theoretische beschouwingen als wel door de realiteit van het kwaad in onze wereld. Veel tijdgenoten worstelen met de vragen van Job maar volgen hem niet in zijn gelovige overgave. Hitler, Stalin, Mao en al die andere dictatoren konden op een fabrieksmatige wijze miljoenen mensen vermoorden zonder dat de hemel ingreep. Het immense kwaad dat zich iedere dag breed maakt vormt een aanvechting voor het geloof in een persoonlijk en voorzienig God. Waar was God in Auschwitz? Waar was God in de communistische concentratiekampen? Maar ook: waar is God in de nood van een terminale moeder met jonge kinderen? Recent las ik indringende woorden van de dichter Leo Vroman:

Snik maar, want
van hier tot God
snikt om ons lot
niemand, niemand.¹¹

Jaren geleden noemde filosoof dr. Ad Verbrugge onze tijd een ‘tijd van onbehagen’.¹²

Veel crises zijn in onze dagen bij elkaar gekomen. Ik noem de economische crisis, de ecologische en klimaatcrisis, de crisis rond ons politiek bestel. Maar ik noem ook de zingevingscrisis. God is, ik citeerde al eerder Charles Taylor, een aangevochten optie geworden. De diepte van de crisis rond het geloof in God, zowel intellectueel als existentieel, kunnen wij niet snel overschatten. En dan niet alleen in de samenleving maar ook in onze geloofsgemeenschappen.

Tallose kerkmensen spreken over hun geloof liever in termen van waarden, normen en deugden dan in termen van relatie en een biddende omgang met God. Tallose Nederlandse christenen kennen

noch een open hemel noch een goddelijk fundament. Integendeel, ook hun leven wordt gekenmerkt door een bewustzijn van onzekerheid en relativisme, van verwarring en onbehagen.

Wat staat ons te doen?

Belangrijk is de vraag wat ons te doen staat. De kleiner wordende Kerk vraagt van kerkelijke leidinggevendenden een flinke inzet. Rustig op de winkel passen is ons niet vergund.

Zeker de beide volkskerken, de Protestantse Kerk in Nederland en mijn eigen Rooms-Katholieke Kerk, moeten de krimp begeleiden. Trefwoorden zijn: reorganisatie, bezuinigingen, parochiefusie, kerksluiting. Het zal duidelijk zijn dat achter deze woorden een wereld van verdriet en demotivatie schuilgaat. Lethargie en moedeloosheid liggen dan zelfs op de loer. Krimpbegeleiding kan dan ook nooit het enige zijn. Juist nu hebben gelovigen behoefte aan inspiratie en motivatie. Naast zorgen moeten juist nu ook de aspiraties worden genoemd. De eerste opdracht van de christelijke gemeenschap was en is het geheim van God ter sprake te brengen. In deze onzekere en verwarde tijd moeten daarbij twee klippen worden omzeild. Noch aanpassing noch isolement vormt een begaanbare weg. Een aanpassing aan de dominante cultuur maakt de christelijke gemeenschap immers onzichtbaar en betekenisloos.

Wie met de tijdgeest trouwt is snel weduwnaar, luidt een uitdrukking. Geloofsgemeenschappen die dan ook kiezen voor een aanpassing aan de dominante cultuur hebben bijna nooit kinderen. Zowel theologisch als sociologisch lijkt mij dit derhalve geen vruchtbare optie. Maar isolement en rigorisme vormen evenmin een katholiek antwoord op de crisis. Een afgezonderde heilige rest is letterlijk anti-katholiek. Een strenge, juridische rechtzinnigheid met een veelheid aan geboden en verboden vormt de dood in de pot. Het christelijk geloof wordt dan snel steriel; folklore voor een kleine schare liefhebbers. In deze spannende tijd is het raadzaam om onze identiteit stevig te bewaken maar tegelijkertijd ook uitnodigend te zijn. Op formule gebracht: ik pleit voor helderheid en hartelijkheid.

Wim Dekker stelt in zijn boek *Marginaal en missionair* dat de kerken alle vaagheid achter zich moet laten en moeten streven naar een

krachtige identiteit en missionaire kracht.¹³

De heldere Kerk vindt echter alleen maar gehoor als zij op een open en hartelijke wijze de dialoog zoekt. In die zin kunnen wij allemaal nog veel leren van het optreden van paus Franciscus. Juist zijn menselijkheid, zijn eenvoud en dienstbaarheid roepen breed grote waardering op, zowel binnen als ver buiten de Kerk. In iedere crisistijd geldt het parool: *ad fontes* (terug naar de bronnen). Chesterton schrijft in zijn boek *Orthodoxy* dat christenen staan op de schouders van vele generaties die voor ons hebben geleefd.¹⁴ Traditie en (overigens wat anders dan) traditionalisme: traditionalisme is het dode geloof van levenden maar traditie is het levende geloof van doden. Belangrijk is de vraag: waar ging het de eerste christenen om? Met andere woorden: wat vormt het kloppend hart van het klassieke katholieke christendom? Wat vormt de brede christelijke identiteit? En niet de minste vraag: waar moet het ons als christenen vandaag om gaan? Laat ik dan maar direct mijn kaarten open op tafel leggen. Het woord 'god' is in onze cultuur een onbeschermd handelsartikel. Het meest zuivere en het meest banale kan met dat woord verbonden worden. De Kerk heeft, naar mijn diepste overtuiging, de opdracht om de God van Israël ter sprake te brengen.

Om te getuigen van de God van Abraham, Isaak en Jakob; de God van Mozes; de God van schepping en verbond; de God van de profeten en de psalmen. De Kerk getuigt dat deze God, op het hoogtepunt van de tijd, zichtbaar is geworden in Jezus Christus. Niemand kent de Vader dan de Zoon en wie de Zoon het wil openbaren (Matteüs:11:27). Jezus onthult ons de Vader: wie Hem ziet, ziet de Vader. Anders gezegd: de eerste opdracht van de Kerk is mensen te helpen, in de kracht van Gods Geest, Christus te ontmoeten en via Hem de Vader. Incarnatie en Triniteit vormen het spirituele hart van het geloof van de katholieke christen. De omgang met de drie-ene God vormt het centrum van het geloofsleven; van iedereen die geworteld wil zijn in de klassieke katholieke traditie. Meer nog: het katholieke christendom heeft alleen maar toekomst als de spiritualiteit van de Triniteit centraal staat in onze parochies en kerkelijke gemeenten.¹⁵ Hier ligt misschien wel de belangrijkste uitdaging voor de Kerk van vandaag en morgen. Wij leven vanuit de relatie met de God van schepping en verbond, die in Jezus Christus aan onze geschiedenis participeert en tot de dag van

vandaag Zijn goede Geest uitzendt. Wij raken hier het unieke van het katholieke godsbesef: een God die naar ons toekomt, die ons bemint tot op het kruis. Een God die solidair is in ons verlangen naar zin, solidair in onze schuld, ons lijden, in onze doodsangst en onze dood. Gods genezende en verzoenende liefde in Christus vraagt om een liefdevol antwoord. Het moet gaan om een transformatie, een omvorming in Christus. Met de woorden van Johannes de Doper: 'Hij moet groter worden, ik kleiner' (Johannes 3:30). Of met de woorden van de apostel Paulus: 'Niet ik leef maar Christus leeft in mij' (Galaten 2:20). Mijn eigen ik moet steeds meer worden omgevormd en Christus gelijkvormig worden. Naar mijn overtuiging raken wij hier het kloppend hart van het klassieke katholicisme. De grote uitdaging van de Kerk is: mensen in te wijden in een leven van vriendschap met deze God. Christenen zijn geroepen tot een *imitatio Christi*, een navolging van Christus. Overigens past ons in het spreken over de God van de Schrift bescheidenheid. Vanuit het besef van de grootheid en heiligheid van God balanceert de gelovige voortdurend op de grens van spreken en zwijgen. God is immers altijd groter en heiliger dan mensen kunnen denken en verwoorden. Hier vinden wij ook de wijsheid van de negatieve theologie van de Heilige Schrift, van de kerkvaders en de grote scholastieke theologen van de Middeleeuwen. Zo spreekt God tot Mozes: 'Geen mens kan mij zien en in leven blijven' (Exodus 33:20). En de apostel Paulus schrijft aan Timoteüs: Hij woont in een ontoegankelijk licht; geen mens heeft Hem gezien of kan Hem zien (1 Timoteüs 6:16). Als een echo op deze Bijbelse wijsheid lezen wij bij Augustinus: 'Als je hem begrijpt is het God niet'.¹⁶ Gods onbereikbare heiligheid houdt ons verlangen naar Hem gaande. De waarheid omtrent God kunnen wij ons niet toe-eigenen maar wordt ons geschonken. Onze godskennis is altijd genade. Ook de grote dogmata van de Kerk over het geheim van Christus en de Triniteit laten het geheim open. Dogmata zijn spreekregels van de Kerk; piketpaaltjes voor ons theologiseren. In dit opzicht noem ik in dankbaarheid John Henri Newman. In zijn beroemd geworden *An Essay on the Development of Christian Doctrine* uit 1845 heeft hij de historiciteit van het kerkelijk spreken doordacht.¹⁷ Ook onze taal deelt in de historiciteit van alle dingen. Dit impliceert voortdurend een doordenking van de traditie.

Een letterlijk herhalen van de christologische en trinitaire dogmata van de vroege Kerk is dan ook onmogelijk. Theologiseren vraagt om een gedegen hermeneutiek. De inhoud van het dogma moet worden bewaard; de taal waarmee het dogma wordt omschreven kan en moet zelfs veranderen. De klippen van verwarring én verstarring kunnen zo worden omzeild.

Het nieuwe kan binnen de christelijke theologie worden verwelkomd in een context van continuïteit. Zo kenmerkt het katholiek theologiseren zich door een organische ontwikkeling.

Onze vorige paus Benedictus heeft in dit verband gesproken over een 'hermeneutiek van de hervorming' tegenover een 'hermeneutiek van de discontinuïteit en de breuk'.¹⁸ Geloofsverwoordingen van het verleden moeten steeds opnieuw worden vertaald en uitgelegd om de rijkdom van het verleden voor hedendaagse mensen verstaanbaar te maken.

Tot slot: geroepen tot hoop

De christelijke gemeenschap van morgen zal in Nederland, voor zover valt in te schatten, een minderheid zijn. Hopelijk wel een creatieve minderheid. Dat is wat anders dan een 'heilige restkerk'. Meer nog: een 'heilige restkerk' is geen katholieke kerk! Terecht vroeg de hervormde theoloog Oepke Noordmans aandacht voor de schare. Jezus is er niet alleen voor de leerlingen maar ook voor het volk dat de Wet niet kent. Aandacht voor de schare blijft dus belangrijk.¹⁹ Die dimensie van de oude volkskerk moeten wij niet verloren laten gaan. De geloofsgemeenschap moet dus open blijven voor religieus gevoelige en zoekende mensen. Er is door de eeuwen heen altijd een gradatie in participatie aan het kerkelijk leven geweest. Er waren altijd betrokken gelovigen, maar ook meelopers en meelifters. Toegankelijk moet de Kerk ook zijn voor de vragen en uitdagingen van de actuele cultuur. Het vormt immers een oude katholieke overtuiging dat het goede, ware en schone buiten de grenzen van de Kerk in geloof gezien mag worden als het werk van Gods Geest. Sporen van de bevrijdende God zijn te vinden in de gewone dingen van iedere dag.²⁰ In dit verband verwijs ik ook graag naar pater Titus Brandsma. Hij schreef: 'Wij zijn niet geroepen om in het openbare leven grootse, opvallende of druk

besproken dingen te doen. Wel zijn wij verplicht om de gewone dingen op grootse wijze te doen.' Het begrip 'heiligheid' zat bij Brandsma niet in het verhevene en in het bijzondere maar in het 'liefdevolle alledaagse'.²¹ Christelijk geloof wordt niet alleen gevierd en beleden maar ook belichaamd en beleefd. Een christelijk humanisme is heilzaam voor onze samenleving. Mensen zijn sociale wezens die alleen in verbondenheid met God en elkaar tot volle ontplooiing komen. Onderlinge gemeenschap en solidariteit met mensen dichtbij en ver weg horen voluit tot de weg van de navolging. Paus Benedictus heeft ons met zijn encycliek *Caritas in Veritate* goede leiding op dit punt gegeven en dat geldt natuurlijk evenzeer voor paus Franciscus.²² In *Evangelii Gaudium* dat in het najaar 2013 verscheen, houdt de paus een hartstochtelijk pleidooi voor een vreugdevolle en missionaire Kerk die nauw verbonden is met de armen van deze wereld. Een economische orde die mensen uit elkaar drijft, onverschillig maakt en uitsluit, moet worden omgevormd. Juist katholieken over de hele wereld moeten bijdragen aan minder ongerechtigheid en meer solidariteit in onze wereld.²³

Ik heb gewezen op de kwetsbaarheid van de christelijke geloofsgemeenschap in ons land, op de aangevochten geloofskracht, op minder draagvlak door het wegvallen van mensen en op minder draagkracht door de teruggang van middelen. De deugd van de hoop is juist nu letterlijk een geschenk uit de hemel. Charles Péguy spreekt over het 'kleine meisje' hoop tussen de twee grote zussen geloof en liefde. Uiteindelijk is christelijke hoop geworteld in de trouw van God. Hij laat niet varen het werk van Zijn handen. In dit verband varieer ik graag de wonderschone dichtregels van Ad den Besten:

Een christen is geroepen
te leven de volle tijd
vanuit de bevende zekerheid
dat hij niet zal vallen uit dit onvast bestand
van zijn bestaan
dan in Gods hand.²⁴

Witte Donderdag 2014 werd in Groningen de vierde editie van *the*

Passion gehouden. 20.000 veelal jonge mensen waren naar de binnenstad van Groningen gekomen. Meer dan drie miljoen mensen zagen het muziekspektakel op de televisie. Met behulp van hedendaagse Nederlandse populaire liederen werden het lijden, sterven en het verrijzen van Christus door bekende zangers en andere BN'ers in beeld gebracht. Treffend gekozen was het slotlied *Kijk omhoog* van het Vollandamse duo Nick en Simon. Jan Dulles zong als opgestane Christus de volgende regels uit dat lied:

Hou je vast aan mij
Deze weg wijst zichzelf
Hij leidt je naar de toekomst.

Deze woorden kregen in de mond van de Verrezen Heer een diepe godsdienstige dimensie.

Als christenen mogen wij ons vasthouden aan Christus. Hij is de Weg. En Hij leidt ons naar Gods toekomst.

Noten:

- 1 *Het Godsbegrip* (rede t.g.v. de Dies Natalis van de R.K. Universiteit Nijmegen). Nijmegen, 1932.
- 2 Emiel Hakkenes, *God van de gewone mensen. Hoe het geloof uit een familie verdween*. Amsterdam: Thomas Rap, 2013.
- 3 Rob van der Zwan, 'God het lyrische' in: *De Roerom*, januari 2014, 8.
- 4 Stefan Paas, *Friesch Dagblad*, 16 mei 2011.
- 5 Herman Paul, *Oecumenelezing*, Raad van Kerken, januari 2014.
- 6 Jan Hendriks, *Goede Wijn*. Waarderende Gemeenteopbouw. Utrecht Kok, 2013.
- 7 Frank Bosman, *Trouw*, 10 juni 2011.
- 8 Charles Taylor, *Een seculiere tijd*. Rotterdam: Lemniscaat, 2010.
- 9 Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne*. Paris: Boivin et Cie, 1935.
- 10 Blaise Pascal, *Pensées*, fragment 206.
- 11 Citaat necrologie over Leo Vroman, *Nederlands Dagblad*, 28 februari 2014.
- 12 Ad Verbrugge, *Een tijd van onbehagen*. Nijmegen: Sun, 2004.

- 13 Wim Dekker, *Marginaal en missionair*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2011.
- 14 G.K. Chesterton, *Orthodoxy*. 1908.
- 15 Herwi Rikhof, *Die in ons wonen. Spiritualiteit, liturgie en theologie van God de Drie-Ene*. Tiel: Lannoo, 2003.
- 16 Paul van Geest, *Stellig maar onzeker*, pag. 189. Budel: Damon BV, 2007.
- 17 J.H. Newman, *An Essay on the Development of Christian Doctrine*. London: W. Blanchard and Sons, 1845.
- 18 Benedictus XVI, Toespraak tot de Romeinse Curie, Kerstmis 2005.
- 19 O. Noordmans, *Kerk en schare*. 1933.
- 20 Erik Borgman, *Sporen van de bevrijdende God*. Kampen: Kok, 1990.
- 21 Ton Crijnen, *Titus Brandsma*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2008, 218.
- 22 Benedictus XVI, *Caritas in Veritate*. 2009.
- 23 Franciscus, *Evangelii Gaudium*. 2013.
- 24 Ad den Besten, *Klein Danklied*. Gezangen voor Liturgie, 608.